

Абдрахманова Хадиша Кенесовна* – кандидат химических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков, Республика Казахстан, 160019, г. Шымкент, ул. Байтұрсынова 13, тел.: +7-775-347-35-77, e-mail: khadi_kab@mail.ru.

Кудайбергенова Құралай Байтемірқызы – PhD докторанты, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, 160019, Шымкент қаласы, Байтұрсынов көш, 13, тел.: +7-747-621-70-03, e-mail: kura.95_kz@mail.ru.

Абдрахманова Хадиша Кенесовна* – химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, 160019, Шымкент қаласы, Байтұрсынов көш, 13, тел.: +7-775-347-35-77, e-mail: khadi_kab@mail.ru.

XFTAP 15.41.49

ӨОЖ 159.99

https://doi.org/10.52269/22266070_2024_4_251

ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫЛАРДА ТӘРБИЕЛЕНЕТІН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Маханбетова А.А.* – білім магистрі, педагог-психолог, Қостанай индустриалды-педагогикалық колледжі, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.

Мақалада отбасы баланың жеке басын қалыптастырудың негізі болып табылатын белгілі бір моральдық-психологиялық климатты қамтамасыз ететін негізгі институт ретінде қарастырылып, балалар үшін отбасы адамдармен қарым-қатынастың алғашқы мектебі болып табылатындығы, осы аспектілердің баланың дамуына әсері жан-жақты қарастырылған. Мақалада толық емес отбасылардағы балалардың жеке ерекшеліктеріне қатысты психолог М.И. Буяновтың, А.В. Петровский және М.В. Полеваяның, отбасылық психотерапевтер Э.Р. Эйдмиллер және В.В. Юстицкисінің және психоаналитик В. Бурианның және басқа да ғалымдардың ғылыми көзқарастары жан-жақты қарастырылады, дәйектер келтіріледі. Отбасының түрлері: үйлесімсіз отбасы, бұзылған отбасы, бір ата-анасының отбасынан кетіп қалып, соның салдарынан пайда болған дұрыс емес ата-ана тәрбиесінің жиі кездесетін түрлері: гиперпротекция, гипопротекция, эмоционалды қабылдамау, қатал қарым-қатынас жағдайы және моральдық жауапкершіліктің жоғары болуы деп қарастырылып, осы әр типтің бала тұлғасының қалыптасуына тигізетін әсері талқыланған. Ата-анасының біреуінің болмауы баланың психикалық дамуының бұзылуына, оның әлеуметтік белсенділігінің төмендеуіне, тұлғалық деформацияларға және гендерлік-рөлдік сәйкестендіру процесінің бұзылуына, сондай-ақ мінез-құлық пен психикалық денсаулықтың әртүрлі ауытқуларына әкелетіндігі дәлелденген. Толық және толық емес отбасылардағы балалардың негізгі айырмашылықтары қарастырылған.

Түйінді сөздер: отбасы, бала, толық емес отбасы, психологиялық ерекшеліктер, гиперпротекция, гипопротекция, эмоционалды қабылдамау.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕЙ, ВОСПИТЫВАЮЩИХСЯ В НЕПОЛНЫХ СЕМЬЯХ

Маханбетова А.А.* – магистр образования, педагог-психолог, Костанайский индустриально-педагогический колледж, г. Костанай, Республика Казахстан.

В статье рассматривается семья как основной институт, обеспечивающий определенный морально-психологический климат для детей, являющийся основой формирования личности ребенка. Речь идет о том, что семья является первой школой общения с людьми, всесторонне рассматривается влияние этих аспектов на развитие ребенка. В статье всесторонне рассматриваются научные взгляды психологов М.И. Буянова, А.В. Петровского и М.В. Полевой, семейных психотерапевтов Э.Р. Эйдмиллера и В.В. Юстицкиса, психоаналитика В. Буриана и других ученых, касающиеся индивидуальных особенностей детей в неполных семьях, приводятся аргументы. Типы семьи: несовместимая семья, разрушенная семья, уход из семьи одного родителя и, как следствие, часто встречающиеся формы неправильного воспитания: гиперпротекция, гипопротекция, эмоциональное отторжение, состояние жестокого обращения и высокая моральная ответственность – обсуждается влияние каждого из этих типов на формирование личности ребенка. Доказано, что отсутствие одного из родителей приводит к нарушению психического развития ребенка, снижению его социальной активности, личностным деформациям и нарушению процесса гендерно-ролевой идентификации, а также различным отклонениям в поведении и психическом здоровье. Рассмотрены основные отличия детей в полных и неполных семьях.

Ключевые слова: семья, ребенок, неполная семья, психологические особенности, гиперпротекция, гипопротекция, эмоциональное отторжение.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN BROUGHT UP IN SINGLE-PARENT FAMILIES

Makhanbetova A.A.* – Master of Education, Teacher-Psychologist, Kostanay Industrial and Pedagogical College, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

The article examines the family as a fundamental institution that provides a specific moral and psychological climate, serving as the foundation for a child's personality development. For children, the family is described as the first school of social interaction. The influence of these aspects on a child's development is analyzed comprehensively. The article provides a comprehensive analysis of the scientific perspectives of psychologists such as M.I. Buyanov, A.V.

Petrovsky, and M.V. Polevaya, family therapists E.R. Eidemiller and V.V. Justitskis, psychoanalyst V. Burian, and other researchers regarding the individual characteristics of children in single-parent families, supported by well-founded arguments. It categorizes family types, including incompatible families, broken families, and situations where one parent leaves the family. The article also highlights common forms of inadequate parenting, such as overprotection, hypoprotection, emotional rejection, harsh treatment, and excessive moral responsibility, discussing the impact of each type on a child's personality development. It has been proven that the absence of one of the parents leads to a violation of the child's mental development, a decrease in their social activity, personality deformities an violation of the process of gender-role identification, as well as various deviations in behavior and mental health. Some differences between children in full and single-parent families are considered.

Key words: family, child, single-parent family, psychological features, hyperprotection, hypoprotection, emotional rejection.

Кіріспе. Бала үшін отбасы – негізгі тіршілік ету ортасы. Тек отбасында ғана баланы сол күйінде түсінуге және қабылдауға қабілетті жақын адамдары болады. Отбасында баланың жеке басын қалыптастырудың негізі болып табылатын белгілі бір моральдық-психологиялық климат анықталады, сонымен қатар балалар үшін отбасы адамдармен қарым-қатынастың алғашқы мектебі болып табылады. Тікелей отбасыларда балалардың өмірдің әртүрлі аспектілері, жақсылық пен жамандық, оның құндылығы туралы идеялары қалыптасады [1].

Жақын адамдары бар отбасында бала махаббат сезімін сезінеді, ол достықты, парызды, жауапкершілікті, әділеттілікті біледі. Отбасылық тәрбие табиғаты бойынша сезімге негізделген. Отбасылық тәрбиенің басқа түрлерімен салыстырғанда эмоционалды деп санауға болады, өйткені ата-аналардың балаларға деген сүйіспеншілігі негізінде құрылады.

Соңғы жылдары ғалымдар толық емес отбасылардың қоғамындағы жағдайына, осындай отбасында тәрбиеленіп жатқан балалардың психологиялық ахуалына көбірек назар аударуда. Толық емес отбасы қалыптасуының бірнеше негізгі көздері ажыратылады. Олардың негізгісі және ең көп тарағаны ерлі-зайыптылардың ажырасуына байланысты отбасының бұзылуы, ата-анасының біреуінің қайтыс болуына байланысты толық емес отбасының пайда болуы деп ажыратылады. Толық емес отбасылардың пайда болуының тағы бір көзі – некеден тыс бала туу, соңғы жылдары аталған отбасының көрсеткіштері тұрақты түрде артып келеді.

Толық емес отбасы проблемаларының ішінде балаларды тәрбиелеу және әлеуметтендіру міндетін атқару мәселесі ерекше өткір тұр. Бүгінде кәмететке толмаған балалары бар әрбір бесінші отбасында ата-ананың бірі жоқ. Статистикаға сүйенсек, басым көпшілігінде тәрбиеші – ана.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері.

- Отбасының баланың жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуындағы маңызын сипаттау.

- Толық емес отбасының психологиялық атмосферасы баланың жеке басының қалыптасуына әсер ететіндігін эксперименталды түрде дәлелдеу.

- Толық емес отбасыларда тәрбиеленетін балалардың психологиялық ерекшеліктерін сипаттау.

Материалдар мен тәсілдер. Ғылыми әдебиеттерді зерттеу және талдау, алынған деректерді зерделеу және жалпылау, салыстыру, талдау, синтез.

Баланы әкесіз тәрбиелеудің және оның шарттарының нақты ерекшеліктері бар және толық отбасындағы баланың өмірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Тіпті анасы әкесінің жоқтығын көрсетпеуге тырысса да және екі ата-ананы өз бойында біріктіру үшін қолдан келгеннің бәрін жасаса да, бір уақытта ата-аналық ұстанымды толық қанды жүзеге асыра алмайды. Бала өмірінің осы өте ерекше жағдайлары оның тұлғалық даму ерекшеліктерінен: оның эмоционалды әл-ауқаты, өзін-өзі бағалауы, айналасындағы адамдарға деген көзқарасы арқылы көрініс табады деуге толық негіз бар.

Балаға ата-анасының ажырасуының тигізетін зардабын куәландыратын көптеген клиникалық бақылаулар болды. Ажырасу фактісі невроздар, депрессиялық күйлер және әртүрлі мінез-құлқ бұзылыстары, оның ішінде: ашуланшақтық, баланың агрессивтілігі және т.б. ауыр зардаптарды тудырады.

Жоғарыда келтірілген болжамды дәлелдеу мақсатында «Қостанай индустриалды-педагогикалық колледжі» қабырғасында 30 отбасы (15 отбасы толық отбасы және 15 отбасы тек анасы бар отбасы).

Бірінші кезеңде толық және толық емес отбасындағы психологиялық ахуалы зерттеуден тұрды.

Екінші кезең деректерді математикалық өңдеуді және зерттеу нәтижелерін салыстырмалы талдауды қамтыды.

Зерттеудің бірінші кезеңінде біз келесі әдістерді қолдандық:

1. А.Я. Варга, В.В.Столиннің ата-ана қарым-қатынасының балаға деген стилін анықтауға арналған сауалнамасы.

3. Баланың эмоционалды жағдайы мен жеке басының ерекшеліктерін өлшеу үшін "Отбасылық сурет" сурет сынақтары қолданылды.

Екінші кезеңде топтық және корреляциялық талдауларды қамтитын статистикалық деректерді өңдеу жүргізілді. Нәтижесінде балалар мен ата-аналар топтары бойынша барлық көрсеткіштердің орташа және дисперсиялары алынды. Айырмашылықтардың дұрыстығын бағалау Фишер критерийлері бойынша жүргізілді.

1 кесте – толық және толық емес отбасылардан шыққан аналардың отбасылық әлеуметтену стильдерін анықтау бойынша Варга-Столина тесті

Отбасы түрлері	Хв1	Дв1	Гв1	As1
Қабылдау-қабылдамау	3	4,29	2	-0,25
Кооперация	2,87	3,84	1,89	0,487
Симбиоз	6,53	0,552	0,718	-1,2
Авторитарлық гипер әлеуметтену	2,93	2,78	1,61	-0,274
Жолы болмау	6,6	0,4	0,611	-0,26

Кестеден эксперименттік топта отбасылық әлеуметтену стильдері бойынша өте жоғары көрсеткіштер бар екенін көруге болады: жолы болмау және симбиоз, бұл топта 6,6 және 6,53 ұпайға жететін орташа мәнді растайды. Бұл ананың баласын кішкентай сәтсіздік деп санайтынын және оны ойланбайтын жаратылыс ретінде қарастыратынын көрсетеді. Баланың қызығушылықтары мен хоббиі оған маңызды емес болып көрінеді. Анасы өзі мен баланың арасында психологиялық қашықтық орнатпайды, оған әрдайым жақын болуға, оның негізгі ақылға қонымды қажеттіліктерін қанағаттандыруға, қиындықтардан қорғауға тырысады. Асимметрия нөлден аз, сондықтан болашақта бұл көрсеткіштің өсу тенденциясы бар.

Талдауды салыстыру үшін бұл әдіс бақылау тобында жүргізілді. Зерттеу нәтижелерін 2-кестеден қараңыз.

2 кесте- толық және толық емес отбасылардан шыққан аналардың отбасылық әлеуметтену стильдерін анықтау бойынша бақылау тобындағы Варга-Столина тесті

Отбасы түрлері	Xв2	Dв2	Gв2	As2
Қабылдау-қабылдамау	3,3	1,11	1,02	0,483
Кооперация	3,87	1,7	1,26	0,0512
Симбиоз	4,6	1,26	1,08	-0,73
Авторитарлық гипер әлеуметтену	6,33	0,667	0,789	-0,664
Жолы болмау	6,07	0,781	0,854	-0,128

2-кестеден бақылау тобында отбасылық әлеуметтену стильдері бойынша өте жоғары көрсеткіштер бар екенін көруге болады: авторитарлық гиперсоциализация және жолы болмау. Топтағы орташа мән 6,33 және 6,07 баллға жететіндіктен, бұл өз кезегінде ананың балаға деген авторитарлық мінез-құлқын көрсетіп, оған сөзсіз мойынсұнуды талап етеді, сонымен қатар өз баласын кішкентай сәтсіздік деп санайды және оған қасақана болмыс ретінде қарайды. Асимметрия нөлден аз, сондықтан болашақта бұл көрсеткіштің өсу тенденциясы бар.

Алынған деректерді растау үшін біз студенттің t-критерийі бойынша салыстырмалы талдау жасадық және екі үлгінің орташа мәндері бір-бірінен ерекшеленетіні туралы мәселе шешілді. Студенттің t-критерийі бойынша мәндердің нәтижелерін 3-кестеден қараңыз.

3 кесте – Студент критерийі бойынша зерттеу мәндері

Отбасы түрлері	Xв1	Xв2	t	айырмашылықтар
Қабылдау-қабылдамау	3	3,3	1	жоқ
Кооперация	2,87	3,87	1,65	жоқ
Симбиоз	6,53	4,6	5,57	бар
Авторитарлық гипер әлеуметтену	2,93	6,33	7,09	бар
Жолы болмау	6,06	6,07	1,9	жоқ

3-кестеден екі топтың да стильдері бойынша таңдамалы орташа мәндерінің арасында айырмашылықтар бар екенін көруге болады симбиоз және авторитарлық гипер әлеуметтену, бұл толық емес отбасында симбиоз сияқты отбасы стилі ең қолайлы екенін көрсетеді, бұл бізге ананың өзі мен баланың арасында психологиялық қашықтық орнатпайды, әрқашан жақын болуға тырысады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Оның негізгі ақылға қонымды қажеттіліктерін қанағаттандыру, қиындықтардан қорғау. Толық отбасында авторитарлық гипер әлеуметтену сияқты стиль басым, ол бізге ананың балаға тым авторитарлық әрекет ететінін, одан сөзсіз мойынсұнуды талап ететінін айтады. Балаға барлығы дерлік өз еркімен жүктеледі. Сондай-ақ, екі топта да біз жол болмаушылық стилін ерең ажыратамыз деп айтуға болады.

Толық емес отбасы ата-анасының біреуінің жоқтығында аталады, баланың тұлға ретінде қалыптасуына белгілі бір дәрежеде әсер етеді.

Үйлесімсіз отбасылар дұрыс емес тәрбиенің негізі болып табылады, бұл балаларда тұрақсыз психиканың, содан кейін девиантты мінез-құлқтың қалыптасуына ықпал етеді [2, 127 б.].

Ата-ананың дұрыс емес тәрбиесінің жиі кездесетін түрлері: гиперпротекция, гипопротекция, эмоционалды қабылдамау, қатал қарым-қатынас жағдайы және моральдық жауапкершіліктің жоғарылауы. Бұл классификацияны дұрыс емес тәрбиенің әрбір түрін психолог Буянов М.И. сипаттаған.

Гиперпротекция (гипер-қамқорлық) ұсақ қамқоршылықтан, жүріс-тұрысын қатаң бақылаудан, өз еркін шектен тыс жүктеуден, баланы дербестіктен, бастамашылықтан, жауапкершілік пен борыш сезімінен айырудан көрінеді.

Көбінесе мұндай тәрбиеде бала отбасының назарының орталығына, пұтқа, табыну объектісіне айналады. Оны мақтау, сүйсіну басым болып, жағымсыз қабілеттері мен қателіктері байқалмайды. Ата-аналар өздерінің «жалғызының» кез келген тілегін орындауға, оны кез келген өмірлік қиындықтардан қорғауға дайын: Сондай-ақ, гиперпротекцияның нұсқасы – баланың созылмалы ауруы бар болған жағдайда, қандай да бір физикалық кемістігі болғанда «ауру культінде» атмосферасында тәрбиелеу.

Мұндай жағдайда тәрбиеленетін балаларда өзімшілдік, жалған көзқарас, қоғамға деген өрескел талаптар ерте қалыптасады, ал қорғаныштан айырылған кезде әлеуметтік дезадаптация тез басталады. Бала жас кезінен таңдау құқығынан айырылғандықтан, ол өз мақсатына жету үшін тиісті құралдарды таңдай алмайды, өйткені ол алдынан ашылатын мүмкіндіктерді қалай көру керектігін білмейді.

Баланың белгілі бір оқиға туралы не білгеніне байланысты ол бұл оқиға туралы үстіртін ой түйеді. Оның үстіне, үйреншікті нанымдардың тұрақтылығы соншалықты, олар тудырған себептерден бастау алып, әлемге деген көзқарасына түбегейлі әсер етеді. Ал, кішкентай бала шешім қабылдауда, топтан бөлініп, өзіне не қажет екенін түсінуге қабілетсіз болғандықтан, оның психологиялық тепе-теңдікке жетуге және өмірде өзін-өзі бекітуге бағытталған барлық әрекеттері ретсіз және күтпеген болады [3. 87 б.].

Француз психологы Дж. Годфройдың айтуынша, өмірдің алғашқы бес жылы ер балада еркектік қасиеттерді дамытуда және болашақта қызда гетеросексуалды қарым-қатынас орнатуда шешуші рөл атқарады. Осы кезеңде бала әкесіз өмір сүруге мәжбүр болған сайын (оның қайтыс болуына немесе ата-анасының ажырасуына байланысты), егер басқа ер адам тиімді алмастырғыш ретінде қызмет етпесе, қиындықтар соғұрлым ауыр болуы мүмкін. Анасы жалғыз тәрбиеленген ұлдарда ауызша агрессивтілік, үлкен тәуелділік және дәстүрлі түрде қыздарға тән ойындар мен іс-шараларға артықшылық беру сияқты "әйелдік" мінез-құлықтың дамуын немесе, керісінше, "компенсаторлық еркектіктің" дамуын байқауға болады.

Қыздың болашақ әйел ретінде дамуы үшін әкесі де маңызды рөл атқарады. Қыз балаға оның ерекшеліктері, мінез-құлқының ерекшеліктері, онымен қарым-қатынастың қыр-сырлары есте қалады. Кейде бейсаналық түрде әкесінің қылықтары үлгі ретінде (оң немесе теріс) қалып қойып, қыз баланың болашақ әйел ретінде еректермен қарым-қатынасының барлық түрлері мен формалары осы үлгіден бастау алады (немесе олардан бас тартады).

Қыздың тағдырында, ең алдымен, әкесінің ең жас, тіпті мектепке дейінгі жастағы, кейін жасөспірім кезіндегі сыртқы келбетін жалпы бағалауы, сыртқы тартымдылық қыздың өзін-өзі бағалауының маңызды факторына айналған кезде үлкен рөл атқарады [4].

Келесі отбасы түрі – эмоционалды қабылдамау жағдайы, ол қатал қарым-қатынаста немесе керісінше толық немқұрайлылықта өрбиді.

Ата-аналар көбінесе балаларын өздерінің жалғасы ретінде көреді және балаларының олардан өзгеше болуы мүмкін екенін қабылдамайды. Егер бала ата-анасының талаптарына сәйкес келмесе, ол бала қабылданбайды. Мұндай балалар жоғары моральдық жауапкершілік жағдайында тәрбиеленеді, бұл жағдайда ата-аналар баладан ол нақты қол жеткізе алатын нәтижелерден әлдеқайда жоғары нәтиже күтеді және талап етеді: жақсы оқу, шет тілдерін үйрену, сонымен бірге музыканы және тағы басқа нәрселерді үйрену. Бұл көбінесе қарсылық танытумен, ерте отбасынан кетумен аяқталады, бірақ көбінесе балада кемшілік кешенінің пайда болуына әкелетін ұялшақтық, шешім қабылдай алмау, иланғыштық сияқты қасиеттердің күшейтуіне ықпал етеді.

Бала мен ата-ана қарым-қатынасының алшақтау феномені ретінде қарастырған психологтар Петровский А.В. және Полевая М.В.

Олардың зерттеуіндегі жетекші ұғым «иілімділік» – баланың ерекше мінез-құлқын қабылдай білу, сол мінез-құлққа сай тәрбие беру деп білді.

Нәтиже мен талқылау. Зерттеушілер баладағы ерекше көріністерге ересектердің реакциясының полярлық формаларын анықтады: оларды қабылдау (иілімділік) және қарсылық таныту, қабылдамау (алшақтау). Иілімділік ересектердің баланың мінез-құлқының мотивтерін түсінуге тырысуынан, оның ұстанымын қабылдауынан көрінді. Алшақтау ата-аналардың авторитарлық гипер-элеуметтенуімен, бас тартумен, симбиотикалық қарым-қатынастармен түсіндірілді.

Сондай-ақ тәрбиелеуде азғантай тәртіпсіздік пен бағынбау үшін жиі жазалау, ұрып-соғу, физикалық және моральдық азаптау арқылы көрінетін қатыгез қарым-қатынас шарты бар [5].

Көріп отырғанымыздай, ата-аналар мен олардың балалары арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы әртүрлі этиологияда болуы мүмкін. Бұл арада құндылық бағдарлары, ата-аналардың педагогикалық мәдениетінің жоқтығы, олардың тұлғалық ерекшеліктері маңызды рөл атқаратынын атап өтуіміз керек.

Әсіресе отбасының ішкі қолайсыздығынан көрініс табатын, бірақ бірден көзге қоймайтын ауытқушылықтар маңызды. Олар, атап айтқанда, отбасы жайлы ойлар, отбасындағы тұлғааралық қарым-қатынас, отбасын біріктіру механизмдері, рөлдік құрылымдағы ауытқушылықтар болып табылады. Олардың тұрақсыздықтың қалыптасуына әсері орасан зор, дегенмен мұны ашу оңай емес. Бұл ерекшеліктерді отбасылық психотерапевтер Эйдемиллер Э.Р. және Юстицкис В.В. жақсы қарастырған.

Балалармен қарым-қатынастың ең көп таралған үлгісі – отбасы жайлы ойлардың бұзуы. Бұл модельде ата-ана баламен қарым-қатынасын құру кезінде қоғам жариялаған отбасы жайлы ұғымдарды емес, шынымен өзі басшылыққа алатын психологиялық сипаттамалар мен өзіне «айқын» психологиялық шындықтарды жетекшілікке алады. Тән ерекшелігі – бұл тек бір сәттік жағдайдың ерекшеліктерін ғана ескеруге бейімділік, ата-ана өз әрекетінің балаға қатысты тікелей салдарын ғана ескереді және оларды алысты ойламайды.

Отбасын біріктіру тетіктерінің бұзылуы кездеседі. Сүйіспеншілік, ұнату, бауырбасу, жанашырлық, басқа адамның түсінуі адамдардың басым көпшілігі үшін қажет және маңызды, олар өзіне деген сенімділіктің негізі, жеке бақыттың маңызды құрамдас бөлігі, өмірдің мәні және өмірлік дағдарыстарға ішкі қарсылық көзі болып табылады.

Ата-аналық сезімнің дамымауы, ата-ананың балаға деген көзқарасының жынысқа байланысты өзгеруі жеке салада елеулі зардаптарға әкеледі. Бұл бұзушылықтардың себептері ата-ананың мінезінде жатыр. Соның салдарынан «артқан моральдық жауапкершілік түрде», «эмоционалды алшақтау» типтегі тәрбиелеуге алып келеді.

Сонымен қатар, Юстицкис В. отбасы мүшелерінің өзара ықпал ету жүйесінің бұзылуын атап көрсетеді. Оған ата-ананың тәрбие берудегі өз-өзіне сенімсіздігі, баладан айырып қалу фобиясы жатады. Осының бәрі ба-сым гиперпротекцияда көрініс табады [6, 54 б.].

Айта кету керек, баланың отбасылық қарым-қатынасы оның ата-анасымен, бауырларымен, ата-әжесімен қарым-қатынасын қамтиды.

Отбасы оның қажеттіліктерінің едәуір бөлігін, соның ішінде эмоционалды қолдауға, сүйіспеншілікке және жанашырлыққа деген қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Қарым-қатынастағы эмоционалды ерекшеліктер американдық психолог Росс Кэмпбеллдің еңбектерінде жақсы сипатталған. Бұл автордың еңбектеріндегі маңызды ұғым – «эмоционалды резервуар» ұғымы. Әрбір баланың эмоционалды қажеттіліктері бар және олардың қалай қанағаттандырылатыны көп нәрсені анықтайды: ең алдымен мінез-құлықты, бірақ ең бастысы, ол ішкі сезімін анықтайды. Әрине, эмоционалды резервуар неғұрлым толық болса, баланың эмоциялары соғұрлым жағымды және оның көзқарасы соғұрлым жақсы болады.

Ол ата-аналардың көпшілігінің баласына не қажет екендігі туралы ұйғарымының түсініксіз екенін айтады. Әдетте ата-ана балаға тамақ, үй, киім, білім және т.б. қажет деп біледі. «Ата-ана баласына шартсыз, сөзсіз сүйіспеншіліктен басқаның бәрін мүмкіндігінше қамтамасыз етеді» – дейді Р.Кэмпбелл [7, 93 б.].

Ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынасқа қатысты осындай пікір психолог А.В. Ларионовтың еңбектерінде де кездеседі. Ол былай деп атап өтеді: «Ата-ана (көбінесе ана) баланы емес, «оның қандай болуы керек екендігін бейнелейтін образын» жақсы көреді. Анасы баласын сол образға ендіруге бар күшін салады.

Өз жұмысында А.В. Ларионов ерте балалық шақтан бастап тұлғаның дамуына жанұя ішілік қарым-қатынастардың әсерін талдайды.

Ол 2 жасында бала өз болмысының дербестігін сезіне бастайтынын, ол өзін тұлға ретінде сезінетінін, бірақ көбінесе адамның дамуындағы бұл өте маңызды сәт ата-аналар баланың өзі жасауына шектеу қойып, дамуына мүмкіндік бермеуінен тежелетінін атап өтеді. Ата-ана баланың өз мінез-құлқын табу әрекетін тоқтату арқылы немесе оны асыра қорғау арқылы немесе оның әлемді түсінуде өзіне сенім артуға деген сенімін жою арқылы өсу процесіне араласады [8, 16 б.].

Сондықтан адамның кемшілік кешенінің қалыптасуының психологиялық алғышарттарының, проблемалардың бастауы осында жатқанын анықтауға болады.

Тағы бір автор Вирджиния Сатир былай деп жазады: «Жайсыз отбасылардың балалары жиі дерменсіз болады, олар қатаң ережелер, сын атмосферасында өседі, үнемі жазаны күтеді және оларға ештеңе үшін жеке жауапкершілікті сезінуге мүмкіндік берілмейді. Бұл балалардың өзіне немесе басқа адамдарға деген деструктивті мінез-құлық қаупі өте жоғары, олардың ішкі әлеуеті әлі ашылмаған. Баланың Өзін-өзі бағалауы төмен, барлық жетістіктеріне қарамастан, үнемі күмәнмен қиналады. Ол үшін бұрынғы барлық табыстарды сызып тастау үшін бір кішкене қателікті» [9].

Австриялық психоаналитик В.Буриан үшін онтогенездегі адамның кемшілік кешенінің қалыптасуының шешуші факторы – алекситимия – сезімдерді вербализациялаудағы қиындықтар.

Ол бұл кемістік ерте балалық шақта баланың анамен қарым-қатынасында пайда болады деп есептейді. Бұл кезеңде аффекттің соматикалық көрінісі ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың жалғыз түрі болып табылады. Кейінірек, егер бала мен ана арасындағы қарым-қатынас бұзылса, онда аффект адекватты емес түрде көрініс табады, қауіп төндіретін күйде қабылданады.

Яғни, В.Буриан теориясында қабылдау процесінің бұзылуы – ананың баламен қарым-қатынасындағы эмоцияны білдіруі, аффектті сөзбен жеткізбеу тәуелділіктің, өзін кем сезінудің дамуына негіз болады [10].

Қорытынды. Сонымен, жоғарыда сипатталған еңбектердің барлығында дерлік отбасы тәрбиесінің ең маңыздысы аспектісі ерекше атап өтілген – бұл бала тұлғасының қолайлы дамуына отбасында жағдай жасау. Сонымен, психологиялық әдебиеттерге теориялық талдау жасау баланың жеке басының қалыптасуына отбасылық атмосфераның ықпалының маңыздылығын дәлелдейді.

Ата-ананың рөлі өте жан-жақты және баланың ерте жас кезінен жеке тұлғасын қалыптастыруда көрініс табады. Ата-анасының біреуінің болмауы баланың психикалық дамуының бұзылуына, оның әлеуметтік белсенділігінің төмендеуіне, тұлғалық деформацияларға және гендерлік-рөлдік сәйкестендіру процесінің бұзылуына, сондай-ақ мінез-құлық пен психикалық денсаулықтың әртүрлі ауытқуларына әкеледі. Мұның бәрі ұл баланың да, қыз баланың да жеке және әлеуметтік өміріне елеулі әсер етеді.

Толық емес отбасылардың барлық түрлеріне тән бала тұлғасының қалыптасуының психологиялық ерекшеліктері бар. Сонымен қатар, толық емес отбасының әрбір түрінің өзіндік, тек ондағы қалыптасқан қарым-қатынастардың баланың психикалық дамуы мен тұлғалық дамуы процесіне әсерімен байланысты өзіне тән айырмашылықтары болады. Әрине, отбасында жалғызбасты анаға, не әкеге баланы тәрбиелеу бірқатар психологиялық қиындықтар алып келеді, бірақ бұл мұндай отбасындағы бала міндетті түрде жеке және әлеуметтік тұрғыдан жетілмеген болып өседі дегенді білдірмейді. Ананың, не әкенің балаға қатысты қандай тәрбиелік әсер ету стратегиясын таңдайтынына, онымен қарым-қатынасын қалай құратынына және оны айналасындағы адамдармен қарым-қатынас орнатуға үйретуіне көп нәрсе байланысты. Толық емес отбасылардың балалары, басқаларға қарағанда, олардың дамуының сезімтал кезеңдерінде қажетті әлеуметтік тәжірибені алмау қаупіне ұшырайды, бұл кейінірек интеллектуалды, эмоционалды жетілген және моральдық тұрақты тұлғаның қалыптасуына негіз болады.

Бірақ отбасында жалғызбасты ананың, не жалғыз басты әкенің тәрбиелеуі әрқашан бала үшін жағымсыз салдарға әкелмейді. Көбіне баланың жағымды психологиялық ахуалда тәрбиеленуіне баланың қаншалықты осы отбасында орын бар екенін, оның дүниеге келерде қаншалықты күтілуіне байланысты болады. Егер бала кездейсоқ емес болса, яғни жоспарланған және көптен күткен болса, онда анасы көптеген қиындықтарды жеңе алады, қиындықтар мен «әкесіздікті» жеңе алады. Дәл солай әкесіне де қатысты.

Осылайша, толық емес отбасының психологиялық атмосферасы баланың жеке басының дамуына әсер етеді деген қорытындыға келдік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хорошева, Е. В. Сравнительное исследование семей, имеющих воспитывающих детей в неполных семьях [Текст] / Е. В. Хорошева // Психологическая наука и образование – 2020 – No5. – 52-59 б.
2. Козлова, Н.В. Психологические особенности детей из неполных семей [Текст] автореф. дис... канд. педагог. наук / А.К. Григорьева. – Пенза: ПТТУ, 2019. – 24 б.
3. Жедунова, Л.Г., Юрасова, Е.Н., Можаровская, И.А., Посысоев, Н.Н. Основы психологии семьи и семейного консультирования [Текст] / Л.Г. Жедунова, Е.Н. Юрасова, И.А. Можаровская, Н.Н. Посысоев. – Владос, 2021. – 420 б.
4. Буянов, М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. Записки детского психиатра [Текст] / М.И. Буянов. – Москва: Просвещение, 2018. – 206 б.
5. Эйдемиллер, Э.Г., Юстицкис, В.В. Психология и психотерапия семьи [Текст] / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – Москва, 2008. – 632 с.
6. Кэмпбелл, Р. Как на самом деле любить детей [Текст] / Р. Кэмпбелл. – Москва: Знание, 2019. – 155 б.

7. **Ларионов, А.В.** Наркомания: Мифы. Смысл. Причины. Терапия [Текст] / А.В. Ларионов. – Екатеринбург, 2020. – 218 б.
8. **Сатир, В.** Как строить себя и свою семью [Текст] / В. Сатир. – Москва: Педагогика-Пресс, 2021. – 190 б.
9. **Карвасарская, И. Б.** Психологическая помощь семье [Текст] / И. Б. Карвасарская // Психосоциальные проблемы психотерапии, коррекционной педагогики, специальной психологии: материалы III съезда РПА и науч.-практ. конф. (Курск, 20–23 окт., 2003 г.). – Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та – 2003. – 271 с.
10. **Котенева, А. В.** Личностные уровни и система жизнеобеспечения личности [Текст] / А. В. Котенева // Психология совладающего поведения. – 2022. – No 1. – 1– 6 б.

REFERENCES:

- 1 **Horosheva E.V.** *Sravnitel'noe issledovanie semej, imeyushchih vospityvayushchih detej v nepolny'h sem'yah* [A comparative study of families raising children in single-parent families]. *Psichologicheskaya nauka i obrazovanie*, 2020, no. 5, pp. 52–59. (In Russian)
- 2 **Kozlova N.V.** *Psichologicheskie osobennosti detej iz nepolny'h semej* [Psychological characteristics of children from single-parent families]. Abstract of PhD thesis, Penza, PTPU, 2019, 24 p. (In Russian)
- 3 **Zhedunova L.G., Yurasova E.N., Mozharovskaya I.A., Posysoev N.N.** *Osnovy' psihologii sem'i i semejnogo konsul'tirovaniya* [Fundamentals of family psychology and family counseling]. Vlados, 2021, 420 p. (In Russian)
- 4 **Buyanov M.I.** *Rebenok iz neblagopoluchnoj sem'i. Zapiski detskogo psihiatra* [A child from a dysfunctional family. Notes of a child psychiatrist]. Moscow, Prosveshchenie, 2018, 206 p. (In Russian)
- 5 **Ejdemiller E.G., Yustickis V.V.** *Psihologiya i psihoterapiya sem'i* [Family psychology and psychotherapy]. Moscow, 2008, 632 p. (In Russian)
- 6 **Kempbell R.** *Kak na samom dele lyubit' detej* [How to really love children]. Moscow, Znanie, 2019, 155 p. (In Russian)
- 7 **Larionov A.V.** *Narkomaniya: Mify'. Smy'sl. Prichiny'. Terapiya* [Drug addiction: Myths. Meaning. Reasons. Therapy]. Ekaterinburg, 2020, 218 p. (In Russian)
- 8 **Satir V.** *Kak stroit' sebya i svoyu sem'yu* [How to build yourself and your family]. Moscow, Pedagogika-Press, 2021, 190 p. (In Russian)
- 9 **Karvasarskaya I.B.** *Psichologicheskaya pomoshch' sem'e* [Psychological assistance to the family]. *Psichosocial'ny'e problemy' psihoterapii, korrekcionnoj pedagogiki, special'noj psihologii: materialy' III s"ezda RPA i nauch.-prakt. konf. (Kursk, 20–23 okt., 2003 g.)*, Kursk, Izd-vo Kursk. gos. un-ta, 2003, 271 p. (In Russian)
- 10 **Koteneva A.V.** *Lichnostny'e urovni i sistema zhizneobespecheniya lichnosti* [Personality levels and the life support system of the individual]. *Psihologiya sovladayushchego povedeniya*, 2022, no 1, pp. 1– 6. (In Russian)

Авторлар туралы мәліметтер:

Маханбетова Айгерим Айтбаевна – білім магистрі, педагог-психолог, арнайы пәндер оқытушысы, Қостанай индустриалды-педагогикалық колледжі, Қазақстан Республикасы, 110000, Қостанай қ., Абай даңғылы, 35, тел.: +7-771-429-40-30, e-mail: aigmakhanbet@gmail.com.*

Маханбетова Айгерим Айтбаевна – магистр образования, педагог-психолог, преподаватель специальных дисциплин, Костанайский индустриально-педагогический колледж, Республика Казахстан, 110000, г. Костанай, проспект Абая, 35, тел.: +7-771-429-40-30, e-mail: aigmakhanbet@gmail.com.*

Makhanbetova Aigerim Aitbayevna – Master of Education, Teacher-Psychologist, Teacher of special subjects, Kostanay Industrial and Pedagogical College, Republic of Kazakhstan, 110000, Kostanay, 35 Abai Ave., tel.: +7-771-429-40-30, e-mail: aigmakhanbet@gmail.com.*

МРНТИ 14.01.11

УДК 37.015.31

https://doi.org/10.52269/22266070_2024_4_256

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ РОДИТЕЛЕЙ КАК ФАКТОРА ВЛИЯНИЯ НА ЛИЧНОСТЬ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПРИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ САМООПРЕДЕЛЕНИИ

Молдабекова С.К. – доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры педагогики и психологии, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан.

Стукаленко Н.М. – доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики и психологии, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан.

Сыздыкова Б.Р. – сеньор-лектор кафедры педагогики и психологии, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан.

Абдиркенова А.К. – доктор PhD, и.о. доцента кафедры педагогики, психологии и специального образования, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Республика Казахстан.*

В статье представлены результаты исследования актуальной проблемы современной педагогики, имеющие теоретическую и практическую значимость для психолого-педагогического сопровождения учащихся в условиях ранней профилизации. Проведен анализ сущностной характеристики термина «психо-